

Paweł Krokosz
ORCID: 0000-0001-9555-3801
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
pawel.krokosz@upjp2.edu.pl
DOI: 10.35765/pk.2019.2401.010

Od sprzedawcy pierożków do generalissimusa. Zawrotna kariera Aleksandra Mienszykowa

STRESZCZENIE

Artykuł jest poświęcony życiu i działalności publicznej Aleksandra Mienszykowa. Człowiek ten, pochodzący z nizin społecznych, dzięki przyjaźni z carem Piotrem I zdołał osiągnąć najwyższe stanowiska w administracji państwowej oraz najwyższe rangi dowódcze w rosyjskiej armii i flocie wojennej. Aleksander Mienszykow należał również do najbogatszych, tuż po carze, ludzi w Rosji – posiadał ogromne majątki ziemskie i liczne zakłady produkcyjne. Po śmierci Piotra I w 1725 r., bez rezultatu, próbował uchwycić w swoje ręce kierownictwo wszystkich spraw państwowych. W 1727 r. został aresztowany i skazany wraz z rodziną na zesłanie do Bieriozowa na Syberii, gdzie zmarł dwa lata później. Cały zgromadzony przez niego majątek – pieniądze, klejnoty, pałace i manufaktury – został przejęty na rzecz państwa.

SŁOWA KLUCZOWE: Aleksander Mienszykow, Piotr I,
Rosja w XVII-XVIII w., wojna północna
1700-1721

ABSTRACT

From a Vendor of Stuffed Buns (Pirożki) to the Generalissimus Rank. A Dizzying Career of Alexander Menshikov

The article is devoted to the life and public activities of Alexander Menshikov. This man, which came from social lowlands, thanks to friendship with Tsar Peter the Great achieved highest positions in the state administration, the Russian Army and also navy. Alexander Menshikov belonged also to the richest people in Russia (just after the Tsar) – he owned huge estates and numerous production companies. After Peter the Great's death, without a result, he tried to capture the leadership of all state affairs. In 1727 he was arrested and sentenced, together with his family, to exile to Berezovo in Siberia, where he died two years later. All the assets he collected – money, jewels, palaces and manufactories – were taken over for the benefit of the state.

KEYWORDS: Alexander Menshikov, Peter the Great, Russia in the 17th and 18th century, the Great Northern War

W dziejach Rosji doby nowożytnej¹ bez trudu można wskazać przynajmniej kilka przykładów sukcesu osiąganego przez osoby sprawujące władzę lub zajmujące eksponowane stanowiska państwowe. Sukces rozumiany jako uporządkowanie spraw państwowych czy zwycięstwa militarne w wojnach toczonych z sąsiadami przynależał m.in. carom – Iwanowi IV Groźnemu (1547-1584)², Aleksemu (1645-1676)³, Piotrowi I (1682-1725)⁴, Katarzynie II (1762-1796)⁵. Z kolei sukces związany z objęciem najważniejszych urzędów państwowych, często umożliwiających zdobycie bezpośrednich rządów, kojarzony jest z osobą cara Borysa Godunowa (1598-1605)⁶. Śmiało można rzec, iż spektakularny, a jednocześnie krótki

1 W pracy stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r.

2 W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.

3 В.Н. Берх, *Царствование царя Алексея Михайловича*, ч. 1-2, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1831; S. Solowjow, *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648-1657*, Oświęcim 2012.

4 П. Бушкович, *Петр Великий. Борьба за власть (1671-1725)*, СПб. 2009; A. Andrusiewicz, *Piotr Wielki. Prawda i mit*, Warszawa 2001.

5 W.A. Serczyk, *Katarzyna II*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983; R.K. Massie, *Katarzyna Wielka. Portret kobiety*, Kraków 2012.

6 D. Czerska, *Borys Godunow*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.

sukces osiągnął mnich Grigorij Otriepiew, który w umiejętny sposób podszyl się pod tragicznie zmarłego carewicza Dymitra Iwanowicza – syna Iwana IV Groźnego – i w 1605 r. został koronowany na cara, przechodząc tym samym do historii pod imieniem Dymitra I Samożwańca (1605-1606)⁷. W nawiązaniu do tej kwestii należy zauważyć, iż dojście do władzy w Rosji nie było domeną tylko mężczyzn, lecz również kobiet – rządy regencyjne (w zasadzie samowładne) w latach 1533-1538 sprawowała matka Iwana IV Groźnego – Helena Glińska⁸, czy ponad półtora stulecia później przyrodnia siostra Piotra I – Zofia Aleksiejewna⁹. Do podjęcia walki o tron w pewien sposób zmuszone były również wszystkie kobiety rządzące w Imperium Rosyjskim w XVIII w.¹⁰ Na tym tle wyraziście prezentują się także sukcesy odnoszone przez ludzi związanych bezpośrednio z osobą każdorazowo panującego lub panującej¹¹, wśród których palmę pierwszeństwa dźrzyży Aleksander Mienszykow. Głównie dzięki przyjaźni i wstawiennictwu Piotra I zdołał on zrobić wręcz oszołamiącą karierę osobistą, dochodząc do najwyższych urzędów państwowych i stopni dowódczych w armii lądowej i flocie wojennej. Współczesny mu, jeden z najbliższych współpracowników cara, wytrawny dyplomata rosyjski książę Borys Kurakin, charakteryzując osobę Mienszykowa, zapisał, iż „(...) był takim mocnym faworytem, że chyba w rzymskich historiach [tj. w dziełach poświęconych historii starożytnego Rzymu – PK] tacy się tylko znajdują”¹².

7 D. Czerska, *Dymitr I Samożwaniec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.

8 В.В. Шапошник, *Правительница Елена Глинская и московская элита*, „Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях”, 5 (2016), s. 395-409; idem, *Правление Елены Глинской в оценке источников и исследователей*, ibidem, 7 (2017), s. 225-237; idem, *Борьба за власть в Москве после смерти Василия III и внешняя политика Русского государства*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 1 (2014), s. 27-37.

9 Piotr I od 1682 r. dzielił władzę ze swoim przyrodnim bratem Iwanem V (1682-1696), który z uwagi na swoje upośledzenie umysłowe nie odgrywał żadnej istotnej roli w sprawach państwowych. Z uwagi na małoletniość obu władców w latach 1682-1689 rządy regencyjne nad braćmi sprawowała carówna Zofia Aleksiejewna, wspierana przez związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna. Zofia, podobnie jak Iwan, pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną. W 1689 r. Piotr I odsunął regentkę od władzy i przy pomocy wspierającego go stronnictwa Naryszkinów objął samodzielną władzę. Oficjalne współrządy Piotra I i Iwana V dobiegły końca w 1696 r. Szerzej zob. Л. Хьюз, *Царевна Софья 1657-1704*, СПб. 2001; А.П. Богданов, *Царевна Софья и Петр. Драма Софии*, Москва 2008.

10 К. Валишевский, *Царство женщины*, Москва 1989; idem, *Вокруг трона*, Москва 1990; idem, *Преемники Петра*, Москва 1990.

11 Szerzej zob. И.В. Курукин, *Платон Зубов – «министр всех частей правления»: фаворитизм на исходе XVIII столетия*, „Quaestio Rossica”, 3 (2015), s. 200-226.

12 [Б.И. Куракин], *Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина 1676-1727*, [в:] *Архив князя Ф.А. Куракина*, кн. 1, СПб. 1890, s. 76.

Życie i działalność publiczna pochodzącego z nizin społecznych faworyta carskiego stanowiła i nadal stanowi przedmiot zainteresowań historyków¹³. Na samym wstępie należy jednak zauważyć, że Mienszykow był osobowością niejednoznaczną i trudną do oceny – z jednej strony cechowała go ogromna chciwość i chęć posiadania wszelkich dóbr materialnych (pieniędzy, klejnotów, manufaktur) oraz sprawowania wysokich urzędów państwowych i funkcji dowódczych, a z drugiej całkowicie oddany był wszelakim kwestiom natury wojskowej, często nie szczędząc własnego zdrowia i życia podczas bezpośredniej walki z wrogiem¹⁴. Swoistą koniecznością były również podjęte przez niego kroki związane ze wzmocnieniem własnej pozycji politycznej po śmierci swego patrona w 1725 r., gdyż dla przedstawicieli starych rodów arystokratycznych nurowysz, który pojawił się na carskim dworze, nie był do zaakceptowania.

Aleksander Mienszykow urodził się najprawdopodobniej w 1672 lub 1673 r. jako syn koniucha pełniącego służbę na dworze cara Piotra I w podmoskiewskim siole Preobrażenskoje¹⁵. Lata dziecięce upłynęły mu na sprzedaży obnośnej pierożków (nadziewanych pasztecików) na ulicach Moskwy. Potwierdzają to zapisy *Kroniki Mohylewskiej*:

-
- 13 Г.В. Есипов, *Князь Александр Данилович Меншиков*, „Русский архив” (dalej: РА), 7 (1875), с. 237-247; Б.Д. Порозовская, *А.Д. Меншиков. Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк. С портретом Меншикова, гравированным в Лейпциге Геданом*, СПб. 1895; А. Голомбевский, *Сотрудники Петра Великого*, II: *Александр Данилович Меншиков*, РА, 8 (1903), с. 481-549; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989; idem, *Меншиков. Полудержавный властелин*, Москва 1999; *Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова: 1716-1720, 1726-1727 гг.*, публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой, „Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII-XX вв.”, вып. X, Москва, 2000, с. 5-582; И. Агранцев, *Александр Меншиков. Царевич без трона*, СПб. 2005; Н.В. Калязина, Е.А. Калязин, *Александр Меншиков – строитель России*, ч. I: *Александр Меншиков*, СПб. 2005; eadem, idem, op. cit., ч. II: *Строитель России*, СПб. 2006; Ю.Н. Беспятых, *Александр Данилович Меншиков. Мифы и реальность*, СПб. 2008.
- 14 В.А. Артамонов, *А.Д. Меншиков как полководец*, [в:] *Меншиковские чтения – 2009: Материалы чтений. Сб. науч. ст.*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 7, СПб. 2010, с. 7-33; М.В. Бабиц, *Военно-организационная деятельность А.Д. Меншикова в материалах Российского государственного архива древних актов*, [в:] *Меншиковские чтения – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12-13 ноября 2011 г.*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 8, СПб. 2012, с. 20-33.
- 15 А. Голомбевский, op. cit., с. 482; *Записки историческия, гражданския и военныя о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного свидения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной Империи, писанныя на французском языке генералом Манштейном, с жизнью его, описанною Г. Губером в Лейпциге 1771 года*, перевод Т. Мальгинова, ч. I, Москва 1823, с. 16; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 6. W różniejszym okresie życia Mienszykowa pojawiła się informacja, iż miał on wywodzić się ze szlachty litewskiej osiadłej w XVII w. w Rosji, zob. Н. Полевой, *Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I*, СПб. 1845, с. 58.

(...) był stanu podłego, syn jakoby piekarski, że bliny piekł ociec owego, a on po Moskwie alias na stolicy nosił, wołając podług zwyczaju w te słowa: Goriaczye, wot bliny goriaczye!¹⁶.

Tam też dostrzegł go Franciszek Lefort, szwajcarski kondotier na carskiej służbie (dowódca jednego z najlepiej wyszkolonych pułków piechoty), który postanowił wziąć na służbę rezolutnego kilkunastoletniego młodzieńca¹⁷. Lefort należał również do grona przyjaciół i „wojskowych” nauczycieli młodego cara Piotra I, a jego dom znajdujący się w Niemieckiej Słobodzie, stołecznej dzielnicy zamieszkaanej przez cudzoziemców, był miejscem częstych wizyt władcy. Usługujący gościom Mienszykow z racji swego wesołego usposobienia szybko przypadł do serca Piotrowi I. Wkrótce Aleksaszka, jak przywykł mówić do niego monarcha, przeniósł się na dwór w Preobrażenskoje, aby przez kilka kolejnych lat niemal na krok nie odstępować swojego nowego koronowanego przyjaciela¹⁸. Taki był początek wielkiej kariery carskiego faworyta.

Jednym z ulubionych zajęć młodego Piotra I była zabawa w wojsko, która z biegiem lat przerodziła się w wielkie dzieło całkowitej reorganizacji rosyjskich sił zbrojnych¹⁹. W Preobrażenskoje, z dala od stołecznego zgiełku, począwszy od 1683 r. car formował ze swoich rówieśników, pochodzących z różnych warstw społecznych, prawdziwy oddział wojskowy. Z biegiem lat w pobliskim siole Siemionowskoje (od 1687 r.) utworzono drugą carską jednostkę, a obydwa oddziały zyskały sobie nazwy od miejscowości, gdzie powstawały i kwaterowały – Preobrażeński i Siemionowski. Jak zauważył Władysław Serczyk,

do oddziałów tych zaciągali się synowie szlacheccy, mali cudzoziemcy, a jedynym sposobem osiągnięcia awansu było nie urodzenie, a wykazywane umiejętności²⁰.

Takie właśnie podejście władcy otwierało szansę dla ambitnego i chcącego rozwijać swoje umiejętności Aleksaszki, zapisanego jako żołnierz do pułku Preobrażeńskiego. W 1693 r. nieodłączny przyjaciel Piotra I figurował

16 *Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубицкого*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, т. 35, Москва 1980, с. 270.

17 *Igrzysko fortuny czyli historia o książęciu Mężykowie*, Warszawa 1779, s. 66-91.

18 И.И. Голиков, *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. I, Москва 1837, с. 48.

19 P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.

20 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 33.

już na liście bombardierów tej jednostki²¹. W zamierzeniu cara bombardierzy pułku Preobrażeńkiego mieli stanowić elitarną grupę najlepiej wyszkolonych żołnierzy (oprócz spraw czysto „wojskowych” winni byli sobie przyswoić znajomość geometrii, trygonometrii oraz języka niemieckiego jako podstawowego języka ówczesnych wojskowych regulacji prawnych) przeznaczonych do różnorodnych zadań specjalnych. Z biegiem lat doszło do wykształcenia się Bombardierskiej Roty pułku Preobrażeńkiego, w której Aleksander Mienszykow zajmował jedną z najważniejszych funkcji – w pierwszym zachowanym spisie oddziału z 1702 r. posiadał szarżę porucznika, drugą co do starszeństwa, gdyż najwyższą rangę – kapitańską – miał Piotr I²².

Służba Mienszykowa w pułku Preobrażeńskim stanowiła jedynie pierwszy etap w jego wojskowej karierze. W latach 1695-1696 wziął udział w dwóch wyprawach armii rosyjskiej pod silnie umocnioną turecką twierdzą Azow²³. Od samego początku uczestniczył w działaniach wojny północnej 1700-1721, podczas których niejednokrotnie przyszło mu okazać prawdziwe bohaterstwo w starciach ze Szwedami. W 1700 r. wraz z carem przybył do obozu rosyjskiego rozłożonego pod Narwą. Tuż przed decydującym starciem z nadciągającą odsieczą prowadzoną przez samego króla szwedzkiego Karola XII (1697-1718), z niewyjaśnionych dotychczas przyczyn, wraz z Piotrem I 18 listopada odjechał jednak spiesźnie do Nowogrodu Wielkiego. Pod murami Narwy została carska armia pod dowództwem cudzoziemskiego feldmarszałka Karola Eugeniusza de Croya. Stoczona dzień później bitwa zakończyła się druzgocącą klęską Rosjan²⁴. Decyzję o odjeździe spod Narwy podjął sam monarcha i jego faworyt nie miał na nią żadnego wpływu, dlatego nieobecności Mienszykowa w pierwszej wielkiej bitwie tej wojny nie należy bynajmniej traktować jako przejawu tchórzostwa. Podczas walk toczonych w kolejnych latach Aleksaszkę można

21 Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, т. II, СПб. 1858, приложения, № XVII:1, с. 558.

22 П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. I, СПб. 1900, с. 211-212; idem, *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к I – му тому*, СПб. 1900, № XI:10, с. 153. W 1699 r. Mienszykow był sierżantem tej jednostki i z rozkazu cara został wysłany za granicę na naukę „spraw wojskowych”. W spisie pułku Preobrażeńskiego z tego roku przy jego nazwisku widnieje zapis „za morzem”, co oznaczało odkomenderowanie za granicę, zob. ibidem, № XI:10, с. 150.

23 *Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову, взятие сего и Лютлика города и торжественное оттуда с победоносным воинством возвращение в Москву: С подробным описанием всех военных и торжественных происшествий и с имянным списком бывших при том: сухопутных и морских, великороссийских и малороссийских, вышних и нижних военачальников числе всех войск и учиненным оным наград*, изд. В. Рубан, СПб. 1773.

24 P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, op. cit., s. 302-303.

było zobaczyć na pierwszej linii frontu. Tak było w 1702 r., kiedy podczas oblężenia szwedzkiej twierdzy Noteburg, nie zważając na nic, pospieszył z posiłkami oddziałom biorącym udział w szturmie. Czyn ten został dostrzeżony przez cara i nagrodzony stopniem porucznika pułku Preobrażeńskiego oraz nominacją na generała-gubernatora zdobytej twierdzy²⁵. 1 maja 1703 r. Rosjanie zajęli położoną u ujścia rzeki Newy nieprzyjacielską twierdzę Nienszanc. Tydzień później Mienszykow wraz z Piotrem I wziął udział w pierwszej bitwie morskiej na Bałtyku. 7 maja kilkadziesiąt łodzi wypełnionych carskimi żołnierzami zaatakowało i zdobyło u ujścia Newy dwa niewielkie okręty szwedzkie – *Gedan* i *Astrild*²⁶. Carski faworyt w nagrodę za okazane wówczas bohaterstwo otrzymał z rąk monarchy Order Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła (pierwsze wojenne odznaczenie rosyjskie)²⁷. Jeszcze w tym samym miesiącu car zdecydował się założyć w delcie Newy miasto noszące nazwę Sankt Petersburg, przyszłą stolicę państwa. Na samym początku, na jednej ze znajdujących się tam wysp, przystąpiono do budowy twierdzy pod wezwaniem śś. Piotra i Pawła (potocznie zwanej twierdzą Pietropawłowską), mającej zapewnić ochronę dynamicznie rozbudowującej się metropolii. Kamień węgielny pod twierdzę położył sam Piotr I w towarzystwie Mienszykowa, który został również pierwszym generałem-gubernatorem Sankt Petersburga i jednocześnie osobą odpowiedzialną za jego rozbudowę²⁸.

W 1704 r. Mienszykow wziął udział w działaniach operacyjnych wojsk rosyjskich, zakończonych podwójnym sukcesem w postaci zdobycia dwóch najważniejszych nadbałtyckich twierdz przeciwnika – Dorpatu

- 25 Д. Бантыш-Каменский, *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами*, ч. I, СПб. 1840, с. 74; *История государства Российского: Жизнеописание. XVIII век*, авт.-сост. Е.М. Тегер и другие, Москва 1996, с. 31; *Igrzysko fortuny czyli historia...*, s. 7. Jeszcze w tym samym roku Mienszykow został uhonorowany przez cara tytułem księcia Izorskiego (Ingermanlandzkiego), zob. С.М. Троицкий, *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меншикова)*, [в:] *Россия в период реформ Петра I*, ред. кол. Н.И. Павленко, Л.А. Никифоров, М.Я. Волков, Москва 1973, с. 218; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 26. Zob. też s. 152 niniejszego artykułu.
- 26 *Письма и Бумаги Императора Петра Великого* (dalej: П. и Б.) т. II, СПб. 1889, с. 162-167; Н.Г. Устрялов, ор. cit., т. IV, ч. 2, СПб. 1863, с. 241; Н.Р. Славнитский, *Утверждение России в Ингерманландии в царствование Петра Великого*, „Общество. Среда. Развитие”, 2 (2009), с. 25.
- 27 А. Голомбиевский, ор. cit., с. 492.
- 28 *Полное собрание законов Российской Империи* (dalej: ПСЗРИ), т. VI, СПб. 1830, № 3588; П. и Б, ор. cit., с. 252; Н. Полевой, *Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I*, СПб. 1845, с. 60; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 26; Е.В. Анисимов, *Таинство рождения Петербурга*, [в:] *Россия XV-XVIII столетий. Сборник научных статей. Юбилейное издание*, составитель и редактор И.О. Тюменцев, Вологда-СПб. 2001, с. 222-224.

i Narwy. Następnie walczył na terenie Rzeczypospolitej, wspierając pozostającego w sojuszu z Rosją króla polskiego i elektora saskiego Augusta II Wettina (1697-1706 i 1709-1733; 1694-1733), który w 1705 r. w dowód zasług położonych w walce ze Szwedami odznaczył go najwyższym polskim odznaczeniem – Orderem Orła Białego²⁹. Jak odnotował Just Jules, duński wysłannik goszczący od 1709 r. w Rosji, order ten był stale noszony na kaftanie zakładanym przez Aleksaszkę³⁰. 18 października 1706 r. pod Kaliszem doszło do bitwy połączonych wojsk polsko-sasko-rosyjskich z korpusem prowadzonym przez szwedzkiego generała Arvida Mardefelta, podczas której wydatnie odznaczył się Mienszykow³¹. Wieść o odniesionej wiktorii – oraz przysłana szpada Mardefelta – niezwykle ucieszyła cara, co też wyraził w liście do jednego ze swych dowódców – generała Ludwika Hallarta: „Za sławną wiktorię, którą miał generał książę Mienszykow ze szwedzkim generałem Mardefeltem, który i sam przy tym do niewoli wzięty został, wam także życzę, daj Boże nad owym nieprzyjacielem zwyciężyć”³². Nagrodą za zwycięstwo dla wiernego druha był stopień podpułkownika pułku Preobrażeńskiego i buława wysadzana drogiemi kamieniami³³.

Szczególnie wytężona działalność carskiego faworyta na froncie przypadła na lata 1708-1709 podczas szwedzkiej ofensywy przeciwko Rosji. Niemal wszystkie ważniejsze rady wojenne odbywające się w tamtym czasie nie mogły się obejść bez jego udziału³⁴. W zapiskach Ottona Pleyera,

29 Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. IV, ч. 2, приложения, с. 484; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 35.

30 Ю. Юль, *Записки датского посланника в России при Петре Великом*, [в:] *Лавры Полтавы. Ю.Юль. Оттон Плейер. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII-XVIII вв.*, отв. за выпуск М. Федотова, ред. В. Плющ, составление, послесловие, указатель имен, глоссарий В. Наумов, Москва 2001, с. 176.

31 *Северная война 1700-1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов*, т. I: (1700-1709 гг.), под ред. А.Г. Бескровного, Г.А. Куманева, Москва 2009 (dalej: СВ 1700-1721), № 263, с. 290-292; № 265, с. 295; И. Желябужский, *Дневные записки*, [в:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 349-352.

32 И.И. Голиков, *op. cit.*, т. XIV, Москва 1842, № 670, с. 442; № 678, с. 445; Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. IV, ч. 2, приложения, с. 435, 438-439, 659.

33 Н. Полевой, *op. cit.*, с. 62.

34 Е.П. Подьяпольская, *Военные советы 1708-1709 гг.*, [в:] *Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей*, ред. А.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, В.А. Диаченко, Н.И. Павленко, Москва 1959, с. 112-136. W marcu 1708 r. podczas narady w Bieszenkowiczach Mienszykow przedstawił własny plan dalszych działań wojennych, zob. П. и Б., т. VII, вып. 1, Петроград 1918, с. 98; СВ 1700-1721, № 317, с. 341-342.

cesarskiego dyplomaty akredytowanego przy carskim dworze, znalazła się interesująca informacja rzucająca nieco więcej światła na te kwestie:

Tajna rada wojenna składa się, po pierwsze, z osoby cara, księcia Mienszykowa, feldmarszałka [Borysa – PK] Szeremietiewa, bojarzyna Fiodora Matwiejewicza Apraksina, bojarzyna Nikity Moisiejewicza Zotowa, kanclerza państwowego [tj. Gawryły Gołowkina – PK], wicekanclerza [Piotra – PK] Szafirowa. Jeśli car i Mienszykow są nieobecni, to przewodniczy feldmarszałek Szeremietiew, z którym zasiadają jeszcze niektórzy znaczniejsi bojarzy; tylko Szeremietiew rzadko wydaje ostateczną opinię; on doskonale wie, że jeśli cokolwiek będzie lepiej zrobione, to Mienszykow wówczas pozazdrości tego lub przypisze sobie szczęśliwy koniec i pochwałę³⁵.

Ów zawistny charakter Mienszykowa nie przeszkadzał wszakże w prowadzeniu przez niego zwykłej wojskowej pracy sztabowej polegającej na bardzo intensywnej wymianie dokumentów z dowódcami poszczególnych związków taktycznych operujących w polu³⁶.

Jednym z wyrazistych epizodów kampanii 1708 r. z udziałem carskiego przyjaciela było poprowadzenie ekspedycji karnej przeciwko Iwanowi Mazepie, hetmanowi lewobrzeżnej Ukrainy, który w trakcie działań wojennych postanowił przejść na stronę Karola XII. Oddziały rosyjskie prowadzone przez Mienszykowa stanęły pod silnie umocnionym Baturynem – stolicą hetmańską i przystąpiły do jej oblężenia. Sam hetman w tym czasie wyjechał na spotkanie szwedzkiego monarchy, lecz kiedy tylko usłyszał o uderzeniu na Baturyn, czym prędzej pospieszył tam ze swoimi nowymi sojusznikami. Rosjanie jednak okazali się szybsi – Baturyn, w wyniku zdrady, został zdobyty i zniszczony, a jego garnizon i mieszkańcy wymordowani³⁷. Nagrodą za to było powierzenie mu przez Piotra I

35 O.-A., Плейер, *О нынешнем состоянии государственного управления в Московии в 1710 году*, [w:] *Лавры Полтавы...*, s. 412.

36 Szerzej zob. *Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы*, отв. ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011 (dalej: ПБДМ), passim; Т.А. Базарова, М.М. Дадыкина, «Дворянин Великого Новгорода» П.Н. Крекшин и походная канцелярия А.Д. Менишкова, [w:] *Новгородский исторический сборник*, отв. ред. П. Гайдуков, вып. 15, Великий Новгород 2015, s. 217-229.

37 П.П. Шафиров, *Разсуждение какие законные причины Его Величество Петр Великий император и самодержец всероссийский...*, Москва 1722, s. 126; *Могилевская хроника...*, s. 277; P. Krokosz, *Baturyn – idea hetmańskiej stolicy*, „Krakowskie Pismo Kresowe”, 5 (2013), s. 32-36. Po śmierci Piotra I, decyzją jego następczyni – Katarzyny I (1725-1727) wśród miast przekazanych Mienszykowowi na własność znalazł się także Baturyn, zob. С.М. Троицкий, op. cit., s. 220; А. Вейдемейер, *Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елизаветы Петровны*, ч. I, СПб. 1848, s. 16.

dowództwa nad pułkiem Preobrażeńskim w toczących się działaniach wojennych³⁸. Prawdziwym bohaterstwem wykazał się on jednak 27 czerwca 1709 r. na polu bitwy pod Połtawą, gdzie w początkowej fazie bitwy stanął na czele awangardy kawaleryjskiej, a następnie dowodził lewym skrzydłem wojsk rosyjskich³⁹. W jednej z relacji starcia zapisano: „(...) pod jego światłością księciem Mienszykowem, który także męstwo swoje przy tym wielce pokazał, trzy konie zraniono”⁴⁰. Bitwa zakończyła się ogromnym sukcesem wojsk rosyjskim, a jednym z jej bohaterów był carski faworyt. Swoistym dopełnieniem walecznych czynów Mienszykowa było natychmiastowe pociągnięcie za 16 000 uchodzących spod Połtawy żołnierzami szwedzkimi generała Wolmara Antona von Schlippenbacha i zmuszenie ich do kapitulacji pod Perewołoczna⁴¹. Sukcesy armii przełożyły się na sukcesy Mienszykowa. Obsypany nagrodami zdobył także tak upragniony stopień generała-feldmarszałka⁴².

W kolejnych latach wojny Mienszykow dowodził wojskami rosyjskimi (współdziałającymi z Sasami i Duńczykami) operującymi na Pomorzu Szczecińskim i ziemiach niemieckich. W 1713 r. udało mu się opanować Szczecin, który następnie został przekazany w sekwestr królowi pruskiemu⁴³. Wcześniej, w tym samym roku, wziął udział w oblężeniu szwedzkiej twierdzy Tönningen, gdzie broniło się ponad 11 000 żołnierzy przeciwnika⁴⁴. Król duński Fryderyk IV (1699-1730) w dowód wdzięczności za pomoc w jej zdobyciu ofiarował Mienszykowowi „swoją portret obsypany brylantami”⁴⁵. W drodze powrotnej do kraju Aleksaszka, przechodząc w pobliżu Gdańska, nie omieszkał wykorzystać nadarzającej się okazji i zmusił miasto do zapłacenia kontrybucji w zamian za niedopuszczenie do jego rabunku przez swoje oddziały. W carskim rozporządzeniu z 30 kwietnia 1714 r. czytamy:

generał nasz feldmarszałek Książ Mienszykow uczynił zgodę z miastem Gdańskiem, tak iż nasze wojska wracające z niemieckiej ziemi, przez

38 А. Голомбиевский, *op. cit.*, s. 247.

39 П.А. Кротов, *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, СПб. 2014, s. 318-371.

40 Л.Г. Бескровный, *Хрестоматия по русской военной истории*, Москва 1947, s. 140. Zob. też СВ 1700-1721, № 455, s. 496-504.

41 СВ 1700-1721, № 454, s. 495-496; № 457, s. 505; ПБДМ, № 337, s. 439-452; № 340, s. 454-479; Д.П. Бутурлин, *Военная история походов россиян в XVIII столетии. Дополнения*, т. III, ч. 1, СПб. 1821, № VI, s. 53-55.

42 Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, s. 54.

43 ПСЗРИ, т. V, СПб. 1830, № 2720; П.П. Шафиров, *op. cit.*, s. 165.

44 *Записки графа Бассевича служащая к пояснению некоторых событий из времени царствования Петра Великого (1713-1725)*, ч. 1, перевод с французского И.Ф. Аммона, РА, I (1865), s. 1-16.

45 Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, s. 81.

terytoria należące do tegoż miasta przechodząc, żadnymi żądaniem ani pretensjami nie będą go obciążały, za to miasto obiecało dać 300 000 guldenów pruskich⁴⁶.

Ostatnie lata wojny ze Szwecją przebiegły pod znakiem kolejnych znaczących awansów wojskowych carskiego przyjaciela. W 1718 r. został powołany na prezydenta nowej centralnej instytucji państwowej – Kolegium Wojskowego⁴⁷. Nominację tę zawdzięczał najprawdopodobniej wieloletniej zażyłości z monarchą, gdyż znacznie większą wiedzę z zakresu wojskowości, choć mniejsze doświadczenie bojowe z uwagi na blisko 10-letnią niewolę w Szwecji, posiadał jego zastępca generał Adam Weyde⁴⁸. Mienszykow nie omieszczał tuż po tej nominacji wystosować do wszystkich podległych sobie dowódców specjalnego pisma, w którym zawarto jego nową tytulaturę i nowe formuły, jakie winny znajdować się w kierowanej do niego oficjalnej korespondencji wojennej⁴⁹. 30 sierpnia 1721 r., w dzień podpisania rosyjsko-szwedzkiego traktatu pokojowego w Nystad, uzyskał kolejną nominację, tym razem na stopień wiceadmirała floty wojennej⁵⁰. Dwa lata później francuski rezydent w Rosji Jean de Campredon w swoim doniesieniu do Paryża pisał, że Mienszykow dzięki wszystkim awansom zdołał uzyskać władzę „tak wielką, jakiej żaden z poddanych nigdy dotąd”⁵¹. Były to jednak jego ostatnie sukcesy za życia Piotra I, gdyż od pewnego czasu drogi obydwu przyjaciół zaczęły się rozchodzić. Car postanowił bowiem skończyć z dotychczasowym „przymykaniem oka” na nadużycia finansowe, których dopuszczał się jego faworyt. Pewnych kwestii – głównie łapownictwa⁵² – nie dało się dłużej ukrywać. Krokiem do ukarania Mienszykowa miało być pozbawienie go najwyższych stanowisk

46 ПСЗРИ, т. V, № 2802.

47 Ibidem, № 3130. Szerzej zob. E.B. Анисимов, *Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого*, СПб. 1997, s. 99-119.

48 Szerzej zob. П.О. Бобровский, *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его Военный устав 1698 года*, Казань 1887.

49 *Документы относящихся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общества Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева*, [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества* (dalej: Сб. РИО), т. 25, СПб. 1878, № 396, s. 476.

50 В.Н. Берх, *Жизнеописания первых российских адмиралов или опыт истории российского флота*, ч. 1, СПб. 1831, s. 285.

51 *Донесения французского полномочного министра при русском дворе, Кампредона, за 1725 г.*, [в:] Сб. РИО, т. 58, СПб. 1887, s. 11.

52 О.-А., Плейер, *op. cit.*, s. 400-401; Ю. Юль, *op. cit.*, s. 256; И.Г. Корб, *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда*

państwowych i wojskowych. W 1724 r. odebrano mu stanowisko prezydenta Kolegium Wojskowego⁵³. Konfiskacie uległy również jego majątki ziemskie na Ukrainie oraz zasądzono mu karę w wysokości 200 000 rubli za działalność na szkodę skarbu państwa⁵⁴. W styczniu roku kolejnego zmarł Piotr I, a żyjący nadal jego przyjaciel nie mógł być wcale pewny zachowania dotychczasowej pozycji w państwie. Zaczynała się bowiem walka o schedę po carze-reformatorze, do której, chcąc nie chcąc, musiał się włączyć⁵⁵.

Jak już nadmieniono, Aleksaszka z chwilą, kiedy trafił na dwór małoletniego Piotra I, przez pierwsze lata niemal zawsze pozostawał przy osobie władcy. Car również bardzo cenił sobie tę przyjaźń, choć czasami przybierała ona dość dziwny wymiar, gdyż w przypływie gniewu monarcha nie wahał się go bić, często zupełnie bez powodu⁵⁶. Mienszykow znalazł się również w składzie „Wielkiego Poselstwa” – kilkusetosobowej rosyjskiej misji dyplomatycznej, która w latach 1697-1698 odwiedziła wiele krajów Europy Zachodniej. Uczestniczący w tym poselstwie monarcha (*incognito* jako Piotr Michajłow) zadbał, aby jego przyjaciel podczas wyjazdu miał możliwość przyswoić sobie podstawy europejskiej sztuki artyleryjskiej i fortyfikacyjnej. W Holandii odbył też krótki staż w jednej z tamtejszych stoczni, uzyskując patent mistrza okrętowego⁵⁷. W 1698 r. Piotr I na wieść o powstaniu strzelców moskiewskich zamierzających przywrócić władzę Zofii Aleksiejewnej pozostawił w Wiedniu zasadniczy skład poselstwa, a sam wraz z Mienszykowem i nielicznym gronem osób pospiesznie wrócił do kraju. Bunt został zdławiony przed jego przybyciem, lecz strzelców czekała okrutna kara – tortury i śmierć. Jednym z wykonawców wyroków, obok samego cara, był Aleksander Mienszykow, chwalcący się dużą liczbą odrąbanych głów strzeleckich⁵⁸.

К царю и великому князю Петру Алексеичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом, [в:] Рождение империи..., с. 131-132.

53 *Записки о Петре Великом и его царствовании Брауншвейгского резидента Вебера, в переводе с предисловием и примечаниями П.П. Барсова, ч. 1, РА, 6 (1872), с. 1120-1121; Записки графа Бассевича..., ч. 3, РА, 5-6 (1865) с. 611; Д. Бантыш-Каменский, op. cit., с. 89.*

54 *Записки графа Бассевича..., ч. 3, РА, 5-6 (1865) с. 582.*

55 И.В. Курукин, *Эпоха «дворских бурь» Очерки политической истории послепетровской России, 1725-1762 гг.*, Рязань 2003, с. 69-163; Е.В. Анисимов, *Россия без Петра*, СПб. 1994, с. 13-201.

56 И.Г. Корб, op. cit., с. 144.

57 П. и Б., т. I, СПб. 1887, с. 187, 451-453; С.Р. Долгова, *Диплом А.Д. Меншикова о корабельном мастерстве*, [в:] *Меншиковские чтения – 2007. Материалы чтений*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 5, СПб. 2007, с. 120-123; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 21.

58 И.Г. Корб, op. cit., с. 100.

Dwadzieścia lat później faworyt był jednym z uczestników równie tragicznych wydarzeń, których głównym bohaterem, a zarazem ofiarą, był syn Piotra I – carewicz Aleksy. W tym miejscu należy zauważyć, iż Mienszykow związany był z carewiczem od czasu jego młodości, kiedy został wyznaczony jego opiekunem. Aleksy Piotrowicz, pochodzący z pierwszego małżeństwa władcy z Eudoksją Łopuchiną, był całkowitym zaprzeczeniem swego ojca, co sprawiło, iż wokół niego skupiali się ludzie niemogący pogodzić się ze zmianami wprowadzanymi wówczas w Rosji. Zdaniem Sergieja Sołowjowa car celowo wyznaczył na opiekuna syna swojego najbardziej zaufanego człowieka, gdyż dzięki temu można było skutecznie zdemaskować i unieszkodliwić przeciwników reform⁵⁹. W 1716 r. następcą tronu rosyjskiego opuścił potajemnie kraj i uciekł pod opiekę cesarza austriackiego Karola VI (1711-1740). Na przełomie 1717 i 1718 r. podstępem został sprowadzony i uwięziony w twierdzy śś. Piotra i Pawła w Sankt Petersburgu, gdzie był przesłuchiwany z użyciem tortur. Głównym zarzutem postawionym carewiczowi była zdrada stanu i kontakty z antycarską opozycją. 26 czerwca 1718 r. rozeszła się wieść, że carewicz nie żyje. Do dzisiaj pozostaje tajemnicą, w jaki sposób umarł⁶⁰. „Zdrajcę” sądziło bardzo liczne grono najwyższych urzędników państwowych i dowódców wojskowych, a pierwszy podpis na protokole uznającym Aleksego Piotrowicza winnym zarzucanych mu czynów należał do Aleksandra Mienszykowa⁶¹.

Carski faworyt był człowiekiem chciwym oraz niezwykle łasym na wszelkiego rodzaju nagrody i wręcz nie mógł znieść, jeśli ktokolwiek z innych współpracowników Piotra I dostępował zaszczytu dowodzenia armią (często wydzielonym z niej korpusem lub siłami głównymi) bądź otrzymywał pochwały, tytuły czy odznaczenia. Mienszykow spierał się w kwestiach dowódczych przede wszystkim z generałami-feldmarszałkami: Borysem Szeremietiewem i zaproszonym przez Piotra I na służbę, uzdolnionym wodzem wojsk cesarskich, Szkotem Jerzym Ogilwym. Z pierwszym rywalizował w sprawach kawaleryjskich, uważając, iż jest zdolniejszym od Szeremietiewa dowódcą dużych związków taktycznych tej formacji. Zatarg dotyczył także sprawowania dowództwa nad pułkiem Preobrażeńskim. Z kolei drugi z wodzów miał własny pogląd na funkcjonowanie armii rosyjskiej, co budziło obawy Piotra I, który w 1705 r. skierował do jego sztabu w charakterze „pomocnika” właśnie swego druha.

59 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. IX, т. 17, Москва 2003, с. 148, 240.

60 W.A. Serczyk, *Piotr I Wielki...*, s. 234-235.

61 С.М. Соловьев, *op. cit.*, с. 238, 244; Н. Костомаров, *Царевич Алексей Петрович. (По поводу картины Н.Н. Ге)*, [в:] „Древняя и новая Россия”, т. I, СПб. 1875, с. 149. Szerzej o procesie carewicza Aleksego zob. Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. VI, СПб. 1859, приложения, с. 235, 237, 266-268, 498-536.

Jesienią tego roku doszło do istotnego spięcia na linii Ogilvy – Mienszykow odnośnie do wypłaty żołdu cudzoziemskim oficerom znajdującym się pod komendą tego pierwszego. Aleksaszka zablokował bowiem przeznaczone na to pieniądze, nie zgadzając się, by kondotierzy otrzymywali wyższą zapłatę niż ich rosyjscy koledzy⁶².

Mienszykow nie gardził także tytułami arystokratycznymi, które otrzymywał zarówno od cara, jak i innych monarchów. W 1702 r. cesarz Leopold I (1658-1705) nadał mu tytuł hrabiego, a w 1705 r. księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego⁶³. Rok później Piotr I za „(...) wierną służbę w (...) gwardii (...) od młodzieńczych lat (...) w dobrodziejstwach i bohaterstwie oraz serca i rozumu wielkich talentach” obdarzył go tytułem Najjaśniejszego Księcia Rosyjskiego⁶⁴. Równocześnie monarcha przyznał mu tytuł Księcia Ingermanlandzkiego (Księcia Iżorskiego) i jak zauważył Otton Pleyer:

(...) na wszystkich bramach miejskich, cerkwiach i rogach placów publicznych rozkazał przybić rozporządzenie, a szczególnie w prikazach [tj. administracyjnych urzędach centralnych – PK] dał rygorystyczne ukazy, aby pod ciężką karą i opalą [tj. rodzaj gniewu i niemiłości oraz kary okazywanych poddanemu przez cara – PK] księcia Mienszykowa tytułowano światłością i Księciem Ingermanlandzkim we wszystkich publicznych i prywatnych dokumentach i pismach⁶⁵.

Z kolei w 1710 r. do posiadanych przez siebie dwóch najwyższych odznaczeń państwowych – rosyjskiego i polskiego – dołączył kolejne, tym razem był to Order Słonia przyznany przez króla duńskiego Fryderyka IV. Księciu postawiono jednak warunek dotyczący jego noszenia – Order Słonia miał mieć pierwszeństwo przed innymi jego odznaczeniami, przy czym Order Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła miał być wówczas zdejmowany. Jak zauważył Just Jules, faworyt starał się w sprytny sposób omijać dane królowi zobowiązanie i zakładał rosyjski oraz duński order na zmianę, przy czym zawsze miał przypięte do pętli kaftana dwa inne odznaczenia – polski Order Orła Białego i pruski Order Orła Czarnego (ostatni otrzymał z rąk króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I (1713-1740) w 1713 r. jako nagrodę za przekazanie zdobytego Szczecina)⁶⁶.

62 Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. IV, ч. 2, приложения, с. 323. Szerzej zob. Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, с. 65-66; P. Krokosz, *Rosyjskie sily zbrojne...*, s. 276-277.

63 Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, с. 75-76.

64 П. и Б., т. V, СПб. 1907, с. 284-290; Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. IV, ч. 2, приложения, с. 138-144.

65 О.-А., Плейер, *op. cit.*, с. 407.

66 Ю. Юль, *op. cit.*, с. 175-176; *История дипломатии*, под. ред. В.П. Потемкина, т. I, Москва 1941, с. 273; Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, с. 80-82.

Błyskotliwą karierę wojskową Mienszykow umiejętnie łączył z nieustannym pomnażaniem swego majątku, gromadząc jak na ówczesne czasy bajeczne wręcz bogactwo. Posiadane przez niego majątki ziemskie – ponad 300 siół i wsi, 7 miast (Baturyn, Koporie, Kopor, Poczep, Oranienburg, Jamburg i Jampol) oraz różnorodne zakłady produkcyjne (fabryki i manufaktury pracujące głównie na potrzeby rosyjskiej armii i floty wojennej, ale także przedmioty idące na eksport jak szklane i kryształowe zastawy stołowe) – znajdowały się na terenie Rosji, Rzeczypospolitej i zabranych Szwecji ziemiach nadbałtyckich, a także w Prusach. Podległą mu ludność szacowano na ponad 400 000 dusz chłopskich. Aleksaszka kontrolował także m.in. rosyjskie rybołówstwo śródlądowe, gospodarkę leśną oraz produkcję mąki (uzyskiwane produkty eksportował przez Archangielsk do krajów Europy Zachodniej) i trudnił się dostawą wina do Moskwy i Sankt Petersburga⁶⁷.

Pieniądze gromadzone przez Mienszykowa zostały wykorzystane m.in. na budowę jego wspaniałych rezydencji w Sankt Petersburgu i Oranienbaumie oraz cerkwi pw. św. Michała Archanioła w Moskwie. Dom – zwany powszechnie Pałacem Mienszykowa – wzniesiony na położonej w delcie Newy Wyspie Wasiliewskiej był jedną z pierwszych kamiennych budowli miasta, a zarazem budynkiem użyteczności państwowej – w jego przestronnych i bogato zdobionych wnętrzach (tapety sprowadzane z Paryża⁶⁸) car podejmował cudzoziemskich dyplomatów; tam odbywały się też uroczystości weselne: w 1710 r. carskiej bratanicy Anny Iwanownej (przyszłej władczyni, panującej w latach 1730-1740) i księcia kurlandzkiego Fryderyka Wilhelma Kettlera (1698-1711)⁶⁹ i dwa lata później samego cara i Katarzyny Aleksiejewnej – przyszłej carowej Katarzyny I⁷⁰.

67 В.О. Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах*, кн. 2, Москва 1995, с. 467; С.М. Троицкий, *op. cit.*, с. 218, 228-229-248; Е.И. Индова, *Дворцовое хозяйство в России. Первая половина XVIII в.*, Москва 1964, с. 80; *Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII веке. Сообщено из дел прусского Государственного архива в Берлине профессором марбургского университета Э. Германом*, [в:] Сб. РИО, т. 15, СПб. 1875, с. 297-298. Wiele ziem przejętych przez Mienszykowa stanowiło własność wysiedlonych w różne części kraju strzelców moskiewskich po buncie, który podnieśli przeciwko Piotrowi I w 1698 r., zob. М.Д. Рабинович, *Стрелцы первой четверти XVIII в.*, „Исторические записки”, 58 (1956), с. 274-305; Е.П. Карнович, *Замечательные богатства частных лиц в России*, СПб. 1885, с. 16, 120 и сл.

68 Г.В. Родионова, *Декоративные ткани в интерьерах Дворца Меншикова в Санкт-Петербурге на Васильевском острове*, [в:] *Меншиковские чтения – 2003: Материалы чтений к 330-летию А.Д. Меншикова, проходивших 6 ноября 2003 г. в школе искусств пос. Березово Ханты-Мансийского автономного округа (Югра)*, отв. ред. И.В. Саверкина, СПб. 2004, с. 92-108.

69 Е.А. Андреева, *Петербургская резиденция А.Д. Меншикова в первой трети XVIII в. Описание палат, хором и сада*, СПб. 2013, *passim*; Ю. Юль, *op. cit.*, с. 217.

70 Katarzyna Aleksiejewna, według jednej z wersji córka litewskiego chłopca Marta Skawrońska, była szwedzką markietanką i w 1702 r. została wzięta do niewoli w zdobytym przez Rosjan

Za domem rozciągał się obszerny sad, ustępujący jedynie carskiemu, w którym oprócz oranżerii znajdował się także niewielki zwierzynek⁷¹. Natomiast w Oranienbaumie, bezpośrednio nad brzegami Zatoki Fińskiej, znajdował się drugi z pałaców Mienszykowa. Była to imponująca budowla wzniesiona w latach 1711-1725 pod kierownictwem wybitnego architekta Johanna Schädla – centralny budynek flankowały skrzydła wyginające się w pałąk, których końce zdobiły dekoracyjne pawilony przypominające swoim kształtem baszty. Przestronne schody wiązały pałac z rozciągającymi się poniżej tarasami kwiatowymi i przystanią zlokalizowaną nad kanałem wiodącym wprost w stronę morza⁷². Goszczący tam hanowerski rezydent przy carskim dworze Fryderyk Weber zapisał:

(...) jest to miejsce zupełnie nadzwyczajne, gdzie książę Mienszykow dla lepszej wygody nakazał zrobić pomost długości 300 kroków, wychodzący prosto w morze⁷³.

Sumptem faworyta w latach 1704-1707 powstała również wspomniana moskiewska cerkiew, którą ze względu na jej wygląd zewnętrzny, przypominający wieżę obronną, określono wówczas mianem Baszty Mienszykowa⁷⁴.

Noteburgu i początkowo trafiła na dwór Mienszykowa, zostając najprawdopodobniej jego kochanką. Tam została dostrzeżona przez Piotra I, który postanowił związać z nią swe dalsze życie. W 1708 r. urodziła mu córkę Annę, a w roku następnym Elżbietę. W 1711 r. została ogłoszona „gosudarynią”, choć formalnie nie miała ślubu z Piotrem I. Uroczysty ślub pary odbył się dopiero w 1712 r.

- 71 [Б.И. Куракин], *op. cit.*, s. 84-85. Otton Pleyer informuje, że równie okazały był dom Mienszykowa w Moskwie, którego wnętrza zdobiły wspaniałe meble, a na ścianach wisiały portrety europejskich władców, zob. Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. IV, ч. 2, приложения, с. 661.
- 72 М.А. Ильин, *Искусство*, [в:] *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И.Павленко, Москва 1954, с. 758-759.
- 73 *Записки о Петре Великом и его царствовании...*, ч. 3, РА, 9 (1872), с. 1701.
- 74 Б.И. Краснобаев, *Очерки истории русской культуры XVIII века*, Москва 1987, с. 138. Książę powierzył budowę świątyni jednemu z najwybitniejszych rosyjskich architektów Iwanowi Zaruskiemu, który w swoim dziele całkowicie odszedł od dotychczasowych kanonów moskiewskiego budownictwa sakralnego. Cerkiew miała bowiem przyćmić wszystkie inne świątynie stolicy, zarówno swoją wysokością, jak i bogactwem form zdobniczych. Wystrój fasady bardziej przypominał pałac niż świątynię. Szczególną funkcję pełniła najbardziej reprezentacyjna zachodnia strona cerkwi, gdzie nad wejściem znajdował się balkon podtrzymywany przez dwie kolumny; całość fasady flankowały miękkie w swojej formie gigantyczne woluty będące zarazem skarpami, po których spływały wyrzeźbione w białym kamieniu girlandy kwiatowe. Równie bogate było wnętrze, gdzie pod sklepieniem rozmieszczono kariatydy trzymające w rękach kosze pełne darów natury, zob. *ibidem*, 14; М. Ильин, Москва, Москва 1963, с. 211.

Warto nadmienić, że Aleksander Mienszykow był człowiekiem wygodnym i lubującym się w przepychu, co też starał się podkreślać na każdym kroku. Dotyczyło to również spraw kulinarnych, gdyż

(...) obiady jego w uroczyste dni składały się z 200 potraw, podawanych na złotym serwisie, które to przygotowywali najlepsi kucharze sprowadzeni z Francji⁷⁵.

Jego słabość do luksusowych sprzętów wystroju wnętrza domowego znali zagraniczni władcy, którzy często robili mu różne niecodzienne prezenty. Jednym z otrzymanych darów była wspaniała angielska kareta, którą Mienszykow przekazał następnie kałmuckiemu chanowi Ajuce (1690-1724). Podarunek nie spełnił swojego przeznaczenia, gdyż chan kazał odrąbać dyszel, tak by pojazd lepiej służył jako „miejsce” do przyjmowania audyencji poddanych⁷⁶. Przepych towarzyszył księciu także podczas kampanii wojennych. Świadek jego wjazdu do Mohylewa w marcu 1708 r. tak relacjonował to wydarzenie: „(...) z bardzo znaczną kawalkadą i pompą wjechał do zamku Mohylońskiego. Karawanów kilkanaście szło sześciokonnymi, na wielbłądach i mułach prowadzono”⁷⁷.

Do dzisiaj nie udało się ostatecznie ustalić kwestii dotyczącej umiejętności czytania i pisania przez Mienszykova. Jak odnotował książę Borys Kurakin, carski faworyt był to „(...) człowiek nieuczony, nawet nic nie umiał napisać, oprócz imienia swojego, które wyuczył się podpisywać”⁷⁸. Wyrażona przez arystokratę opinia była nacechowana dużym ładunkiem niechęci wobec carskiego przyjaciela pochodzącego z nizin społecznych. Jednakże nie można zakładać w sposób kategoryczny, iż Mienszykow mający niemal nieustanny kontakt z różnorodnymi dokumentami choćby w sposób minimalny nie był zaznajomiony ze sztuką czytania i pisania. Problem ten nadal wywołuje, i zapewne będzie wywoływał, wśród historyków wiele kontrowersji i polemik⁷⁹.

75 Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, s. 84.

76 *Записки о Петре Великом и его царствовании...*, ч. 1, s. 1148.

77 *Могилевская хроника...*, s. 270. Wyszukane żądania Mienszykova odnośnie potraw, jakie miały pojawiać się na stołach jego sztabu znacznie nadwężyły miejską kasę. Co więcej, książę tuż przed odjazdem zamierzał spalić Mohylew, aby nie wpadł w ręce zbliżających się Szwedów, lecz skuteczną perswazją udaremnił to feldmarszałek Borys Szeremietiew i miasto ocalało, *zob. ibidem*, s. 270-273.

78 [Б.И. Куракин], *op. cit.*, s. 76.

79 Szerzej *zob.* Г.В. Есипов, *op. cit.*, s. 237; Н.И. Павленко, *Были ли А.Д. Меншиков грамотным?* „Наука и жизнь”, 3 (2005), s. 69-75; Ю.Н. Беспятых, *О терминах дворяне и шляхта в России при Петре I (К полемике по поводу грамотности и присхождения А.Д. Меншикова)*, „Петербургский исторический журнал”, 2 (2015), s. 263-284.

Tuż po śmierci Piotra I w styczniu 1725 r. rozpoczęła się walka o władzę pomiędzy jego dotychczasowymi współpracownikami. Ze starcia, które rozegrało się jeszcze w tym roku, zwycięsko wyszedł duet Mienszykow – Katarzyna Aleksiejewna. W tak zaistniałych okolicznościach ta dwójka była na siebie niejako skazana i musiała podjąć współpracę⁸⁰. Rządy w państwie objęła carowa wdowa, lecz nie ulegało wątpliwości, iż to Mienszykow był jednym z najważniejszych i najbardziej wpływowych ludzi w państwie⁸¹. Już na początku udało się carowej i Mienszykowowi przeciągnąć na swoją stronę pułki gwardyjskie (Preobrażeński i Siemionowski), co z kolei ułatwiło uzyskanie poparcia pozostałych oddziałów armii⁸². Stojący w opozycji do nich przedstawiciele starych rodów książęcych i bojarskich musieli się pogodzić z chwilową porażką⁸³. Wkrótce Aleksaszka znacznie wzmocnił swoją pozycję, gdyż za sprawą carowej odzyskał stanowisko prezydenta Kolegium Wojskowego. To było jednak zbyt mało, by uchronić się przed ewentualnym buntem ze strony generałów. Mienszykow potrzebował bowiem pełnej władzy nad ogółem sił zbrojnych Imperium Rosyjskiego, nie tylko nad armią lądową, lecz także nad flotą. Na to jednak musiał trochę poczekać⁸⁴.

Zagrożenie ze strony arystokratycznej opozycji zasiadającej w Senacie Rządzącym zmusiło w 1726 r. Katarzynę I i Mienszykowa do kompromisu i powołania urzędu zwanego Najwyższą Radą Tajną pod przewodnictwem carowej. W jej składzie, oprócz Mienszykowa, znaleźli się także dawni dowódcy i dyplomaci Piotra I: Fiodor Apraksin, Gawryło Gołowkin, Piotr Tołstoj, Andrzej Ostermann oraz książę holsztyński Karol Fryderyk (1702-1739), mąż córki cara Anny Piotrownej. Starą rosyjską arystokrację reprezentował tam jedynie książę Dymitr Golicyn. Do kompetencji nowo powołanej instytucji należały sprawy dotyczące polityki zagranicznej oraz wszystkie pozostałe kwestie, które członkowie Najwyższej Rady Tajnej uznałyby za stosowne⁸⁵. Rada uzyskała kontrolę nad Kolegium Spraw Zagranicznych, Wojskowym i Admiralicji, jakie dotychczas

80 *Записки графа Бассевича...*, ч. 3, с. 621-630; С.М. Соловьев, *op. cit.*, кн. IX, т. 18, с. 740.

81 *La Russie au XVIIIe siècle. Mémoires inédits sur les règnes de Pierre le Grand, Catherine Ier et Pierre II*, par A. Golitzin, Paris 1863, p. 116.

82 С.М. Соловьев, *op. cit.*, кн. IX, т. 18, с. 731. Warto zauważyć, że pierwszą próbę podporządkowania sobie armii Mienszykow podjął bezpośrednio po śmierci Piotra I, rozkazując przybyć do stolicy rosyjskiej pułkom pod dowództwem księcia Michała Golicyna, stacjonującym wówczas na Ukrainie, zob. *Донесения французского полномочного министра при русском дворе, Кампредона, и агента Маньяна, за 1725-1727 гг.*, [в:] Сб. РИО, т. 64, СПб. 1888, с. 486.

83 *Записки графа Бассевича...*, ч. 3, с. 625-630; А. Вейдемейер, *op. cit.*, с. 5-14.

84 В.Н. Берх, *Жизнеописания первых российских адмиралов...*, с. 286; *Записки историческия, гражданския и военныя о России с 1727 по 1744 год...*, с. 2-3.

85 W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji*, London 1992, s. 85.

znajdowały się pod zwierzchnością Senatu Rządzącego. Jednakże wszelkie konsultacje dotyczące spraw wojskowych Katarzyna I miała odbywać jedynie z Mienszykowem, co faktycznie zapewniło mu kontrolę nad całością sił zbrojnych państwa⁸⁶. W tym miejscu warto wspomnieć, że liczne próby zamachu na Katarzynę I sprawiły, iż w grudniu 1725 r. „(...) z wysoko urodzonej szlachty i najlepszych z chorążych i poruczników”⁸⁷ powołano specjalną ochronę carowej, tzw. Rotę Kawalergardów. Co ciekawe, Kolegium Wojskowe wybrało do niej kandydatów z pułków liniowych, a nie z oddziałów gwardii. Dowództwo oddziału, liczącego do 1727 r. 56 żołnierzy, objął kapitan-porucznik książę Aleksander Mienszykow⁸⁸.

6 maja 1727 r. zmarła Katarzyna I, która tuż przed śmiercią wyznaczyła swym następcą wnuka Piotra I – carewicza Piotra Aleksiejewicza, przyszłego cara Piotra II (1727-1730). Chwila objęcia tronu przez syna carewicza Aleksego była największym, a zarazem ostatnim sukcesem księcia – 7 maja został mianowany admirałem floty wojennej, a 12 maja uzyskał tak upragniony stopień generalissimusa (w zasadzie rangę), czyli stopień najwyższego dowódcy armii rosyjskiej⁸⁹. W związku z ostatnią nominacją można mieć wątpliwości, czy była ona zgodna z obowiązującym prawem wojskowym, gdyż zapisy *Kodeksu wojskowego Piotra I z 1716 roku* jasno precyzowały, iż „ta ranga należy się koronowanym głowom i sprawującym rządy wielkim książętom”⁹⁰. Wtedy też z polecenia księcia rozpoczęto prace nad monumentalną biografią poświęconą jego życiu i działalności pt. *Zasługi i osiągnięcia wysoko książęcej światłości księcia Aleksandra Daniłowicza Mienszykowa*⁹¹.

86 *Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг.*, изданы под редакцией Н.Ф. Дубровина, т. I: (февраль-июль 1726 г.), [в:] Сб. РИО, т. 55, СПб. 1886, с. 43, 56. Jean Magnan, francuski dyplomata akredytowany przy rosyjskim dworze, donosił do Paryża, iż Mienszykow rozpoczął wówczas przygotowania pod przejście kontroli nad zawojowaną częścią Finlandii „(...) i śmiało mógł zrealizować swoje plany”, cyt. za: *Донесения французского полномочного министра при русском дворе, Кампредона, и агента Маньяна, за 1725-1727 гг...*, с. 376.

87 Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2584, *Лейб-гвардии Семеновский полк*, оп. 1, № 56, л. 15-22об.

88 *История кавалергардов и Кавалергардского Ее Величества полка, с 1724 по 1-е июля 1851 года*, СПб. 1851, с. 9-17; С.А. Панчулидзе, *История кавалергардов. 1724-1799-1899. По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ея Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны полка*, т. 1, СПб. 1899; с. 183.

89 Д. Бантыш-Каменский, *op. cit.*, с. 99.

90 *Кodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku Paweł Krokosz i Karol Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016, s. 102.

91 И.В. Курукин, *Эпоха «дворских бурь»...*, с. 132. W tym miejscu należy nadmienić, iż jeszcze w 1706 r. w armii rosyjskiej zaczęły obowiązywać bardzo istotne regulacje prawno-wojskowe, jako pierwsze przyjęte w jednostkach dowodzonych przez Aleksandra Mienszykowa

Niemniej jednak z kolejnymi miesiącami po objęciu rządów przez Piotra II sytuacja Mienszykowa coraz bardziej się pogarszała. Przeciwno niemu wystąpili dotychczasowi jego poplecznicy. Do zmian doszło także w gronie Najwyższej Rady Tajnej, gdzie znalazł się książę Aleksy Dołgorukij mianowany drugim, obok Mienszykowa, wychowawcą młodocianego cara. Gwarancją bezpieczeństwa dla wszechwładnego księcia miały się okazać zaręczyny jego córki Marii z Piotrem II⁹². Posunięcie to jedynie na krótko opóźniło jego upadek. Rodzina Dołgorukich zdołała ostatecznie wymóc na Piotrze II decyzję o aresztowaniu Mienszykowa⁹³. Przedstawione mu zarzuty początkowo dotyczyły udziału w sądzie nad carewiczem Aleksym, wymianie tajnej korespondencji ze szwedzkim Senatem w chwili choroby Katarzyny I oraz wzięcie 60 000 rubli przeznaczonych dla księcia holsztyńskiego Karola Fryderyka⁹⁴.

8 września 1727 r. Mienszykow został aresztowany i odesłany do swego miasta Oranienburg (Ranienburg), gdzie pozbawiony wszelkich stanowisk, stopni wojskowych oraz orderów miał wraz z rodziną zamieszkać pod strażą⁹⁵. Pomimo iż w chwili aresztowania książę stracił przytomność i trzeba było puścić mu krew, a jego żona z płaczem rzuciła się Piotrowi II do nóg, prosząc o łaskę, nic nie zapowiadało tragicznego końca rozgrywających się wydarzeń. Sam wyjazd Mienszykówów ze stolicy niczym nie różnił się od dotychczasowego sposobu ich podróżowania:

(...) szły przed nim karety najwspanialsze. On zaś sam ze swoją rodziną siedział w najkosztowniejszej. Dwór, konie i sprzęty dodawały okazałości licznemu i wesołemu wyjazdowi jego, tak dalece, iż bardziej za

i w związku z tym zwane były powszechnie jako tzw. „Artykuł Mienszykowa”, zob. P. Krokosz, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, pod red. K. Łopateckiego, Zabrze 2001, s. 408.

92 *Записки историческия, гражданския и военныя о России с 1727 по 1744 год...*, s. 19; *Igrzysko fortuny czyli historia...*, s. 31; *Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII веке...*, s. 328-331.

93 Российский государственный архив древних актов (dalej: РГАДА), ф. 6, Разряд VI (Уголовные дела по государственным преступлениям), д. 160, 1727 г. О ссылке князя Меншикова, опись его имущества и составленная на латинском и немецком языках генеалогия, ч. II-III; д. 160а, 1728 г. Судное дело А.Д. Меншикова обвинявшегося в принуждении Петра II в женитбе на своей дочери, казнокрадстве и взяточничестве; *Из журнала Верховного Тайного Совета*, [в:] *Дворцовые перевороты в России 1725-1825*, составление, вступительная статья, комментарии М.А. Бойцова, Ростов н/Д 1998 (dalej: ДГПВР), с. 53.

94 А. Вейдемейер, op. cit., s. 73; К. Валишевский, *Преемники Петра...*, с. 41.

95 *Указ Петра дан 9-го сентября 1727 г.*, [в:] ДГПВР, с. 55; *Igrzysko fortuny czyli historia...*, s. 48; А. Вейдемейер, op. cit., s. 72; К. Валишевский, *Преемники Петра...*, с. 89.

zwycięzcę, aniżeli za winowajcę, którego na wygnanie wysyłano, mógł być uważany⁹⁶.

Wkrótce decyzja władcy dotycząca dalszego losu i miejsca zsyłki aresztantów uległa zmianie. Decyzją Najwyższej Rady Tajnej ogromny majątek Mienszykowa został skonfiskowany, a on w kwietniu 1728 r. wraz z żoną Darią oraz dziećmi – Marią, Aleksandrą i Aleksandrem został zesłany do znajdującego się na dalekiej Syberii Bieriozowa⁹⁷. Zanim eskortowany przez żołnierzy gwardii orszak dotarł do Kazania, zmarła nieprzyzwyczajona do trudów podróży żona księcia⁹⁸. On sam w towarzystwie córek i syna dotarł do Bieriozowa, gdzie zamieszkał w prostym drewnianym domu; na potrzeby osobiste księcia władze państwowe wyznaczyły specjalną zapomogę pieniężną wynoszącą 10 rubli dziennie. Dni upływające na zesłaniu całkowicie różniły się od dotychczasowego życia książęcej rodziny, gdyż wszyscy jej członkowie zostali zmuszeni do pracy fizycznej (swoje powinności wykonywali bez sprzeciwu). Sam Mienszykow z zaoszczędzonych podczas zesłania środków finansowych samodzielnie zbudował w Bieriozowie drewnianą cerkiew. Nagła choroba i brak lekarza mogącego upuścić mu krew po doznanym ataku apopleksji sprawiły, że zmarł 22 października 1729 r.; jego ciało spoczęło obok ołtarza zbudowanej przez siebie świątyni. Dwa miesiące później, 26 grudnia, zmarła chorująca na ospę jego starsza córka Maria⁹⁹. Zesłanie przeżyła jedynie dwójka książęcych dzieci – syn Aleksander i córka Aleksandra, którzy w 1731 r. za zgodą nowej władczyni Rosji carowej Anny Iwanownej powrócili z Syberii (oddano im także część majątku rodzinnego). Aleksandra Mienszykowa została wydana za generała Gustawa Birona, brata księcia kurlandzkiego Ernsta Birona i jednoczesnego

96 *Igrzysko fortuny czyli historia...*, s. 45.

97 РГАДА, ф. 248, Сенат и его учреждения, оп. 5, кн. 234 (Дела по Канцелярии конфискации 1700-1736 гг.), 4 апреля 1728 г. Определение Верховного Тайного совета об отправке кн. А.Д. Меншикова в Сибирь и конфискации его имущества, лл. 307-308 об.; *Протокол Верховного Тайного Совета по делу кн. А.Д. Меншикова о ссылке его с семейством в Березов и о конфискации его имущества*, [в:] ДПВР, с. 63-65.

98 Według doniesień rezydenta saskiego Johanna Le-Forta, będącego jednocześnie agentem na carskiej służbie, żona księcia wskutek skazania na zesłanie „(...) straciła rozsądek i wzrok na skutek ciągłego płaczu”, cyt. za: *Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII столетии...*, с. 306.

99 А. Голомбевский, ор. cit., с. 547-548; *Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII веке...*, с. 399-400; *Igrzysko fortuny czyli historia...*, s. 66-91; *Записки историческия, гражданския и военныя о России с 1727 по 1744 год...*, с. 15-16; Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 184.

faworyta władczyni, a Aleksander Aleksandrowicz rozpoczął karierę wojskową¹⁰⁰.

Niezwykłe barwne życie Aleksandra Mienszykowa, biednego sprzedawcy pierożków, który stał się przyjacielem samego cara Piotra I i zdołał osiągnąć najwyższe stanowiska państwowe oraz funkcje dowódcze w armii i flocie wojennej, na trwałe zapisało się na kartach dziejów Rosji. Owa wielka kariera nie zakończyła się jednak szczęśliwie i stała się swoistym synonimem uzyskania wielkich majątków oraz zaszczytów i następującego po tym dotkliwego upadku ze szczytów władzy, skazania na zesłanie i śmierci w zapomnieniu¹⁰¹.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Российский государственный архив древних актов,
– ф. 6, Разряд VI (Уголовные дела по государственным преступлениям), д. 160, д. 160а.
– ф. 248, Сенат и его учреждения, оп. 5, кн. 234 (Дела по Канцелярии конфискации 1700-1736 гг.).
Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2584, Лейб-гвардии Семеновский полк, оп. 1, № 56.

Źródła drukowane

- Golitzin, A. (ed.) (1863). *La Russie au XVIIIe siècle. Mémoires inédits sur les règnes de Pierre le Grand, Catherine Ier et Pierre II*. Paris.
Igrzysko fortuny czyli historia o xiqżęciu Mężykowie. (1779). Warszawa.
Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku. (2016). Opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku Paweł Krokosz i Karol Łopatecki. Kraków-Oświęcim.
Бескровный, А.Г., *Хрестоматия по русской военной истории*, Москва 1947.

100 *Из записок К.Г. Маништейна*, [в:] ДПВР, с. 42-48; Н.П. Вильбоа, „Из Краткого очерка, или Анекдотов о жизни князя Меншикова и его детей”, [в:] ibidem, с. 65-81. Szerzej o życiu Mienszykowa i jego rodziny na zesłaniu zob. Н.И. Павленко, *Александр Данилович Меншиков...*, с. 150-190.

101 Szerzej zob. Г.И. Сергеева, *А.Д. Меншиков и историческая память*, [в:] *Меншиковские чтения – 2015: Материалы Российской научной конференции: Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 27-28 ноября 2015 г.*, отв ред. П.А. Кротов, вып. 10, СПб. 2015, с. 123-139.

- Бобровский, П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к I – му тому*, Санкт-Петербург 1900.
- Бутурлин, Д.П., *Военная история походов россиян в XVIII столетии. Дополнения*, т. III, ч. 1, Санкт-Петербург 1821.
- Голиков, И.И., *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. XIV, Москва 1842.
- Дворцовые перевороты в России 1725-1825*, составление, вступительная статья, комментарии М.А. Бойцова, Ростов н/Д 1998.
- Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII веке*. Сообщено из дел прусского Государственного архива в Берлине профессором марбургского университета Э. Германом, [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 15, Санкт-Петербург 1875, с. 295-479.
- Долгова, С.Р., *Диплом А.Д. Менишкова о корабельном мастерстве*, [в:] *Менишковские чтения – 2007. Материалы чтений*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 5, Санкт-Петербург 2007, с. 120-123.
- Документы относящихся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год*, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева, [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 25, Санкт-Петербург 1878.
- Донесения французского полномогного министра при русском дворе, Кампредона, за 1725 г.*, [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 58, Санкт-Петербург 1887.
- Донесения французского полномогного министра при русском дворе, Кампредона, и агента Маньяна, за 1725-1727 гг.*, [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 64, Санкт-Петербург 1888.
- Желябужский, И., *Дневные записки*, [в:] *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 259-358.
- Записки графа Бассевича служащая к пояснению некоторых событий из времени царствования Петра Великого (1713-1725)*, ч. 1, перевод с французского И.Ф. Аммона, „Русский архив”, 1 (1865), с. 1-54; ч. 2, (1865), с. 141-204; ч. 3, 5-6 (1865), с. 567-636.
- Записки историческия, гражданския и военныя о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного свидения о войске, о флоте, о торговле и проч. сей обширной Империи, писанья на французском языке генералом Манстеином, с жизнью его, описанною Г. Губером в Лейпциге 1771 года*, перевод Т. Мальгинова, ч. I, Москва 1823.

- Записки о Петре Великом и его царствовании Брауншвейгского резидента Вебера, в переводе с предисловием и примечениями П.П. Барсова, ч. 1, „Русский архив”, 6 (1872), с. 1057-1168.*
- Корб, И.Г., *Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гварента, посла императора Леопольда I к царю и великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г., веденный секретарем посольства Иоганном Георгом Корбом, [в:] Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.),* сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 21-258.
- [Куракин, Б.И.], *Бумаги князя Бориса Ивановича Куракина 1676-1727, [в:] Архив князя Ф.А. Куракина, кн. 1, Санкт-Петербург 1890.*
- Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубницкого, [в:] Полное собрание русских летописей, т. 35, Москва 1980, с. 239-281.*
- Письма и Бумаги Императора Петра Великого, т. I-VII, Санкт-Петербург – Петроград 1887-1918.*
- Плейер, О.-А., *О нынешнем состоянии государственного управления в Московии в 1710 году, [в:] Лавры Полтавы. Юст Юль. Оттон Плейер. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.),* сост. В. Наумов, Москва 2001, с. 397-413.
- Повседневные записки делам князя А.Д. Меншикова: 1716–1720, 1726-1727 гг.,* публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой, „Русский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII-XX вв.”, вып. X, Москва, 2000, с. 5-582.
- Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы,* отв. ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011.
- Полное собрание законов Российской Империи, т. V-VI, Санкт-Петербург 1830.*
- Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову, взятие сего и Аютика города и торжественное оттуда с победоносным воинством возвращение в Москву: С подробным описанием всех военных и торжественных происшествий и с имянным списком бывших при том: сухопутных и морских, великороссийских и малороссийских, вышних и нижних военачальников числе всех войск и учиненным оным наград, изд. В. Рубан, Санкт-Петербург 1773.*
- Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг.,* изданы под редакцию Н.Ф. Дубровина, т. I: (февраль-июль 1726 г.), [в:] *Сборник Императорского Российского исторического общества, т. 55, Санкт-Петербург 1886.*
- Северная война 1700-1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов, т. I: (1700-1709 гг.),* под ред. Л.Г. Бескровного, Г.А. Куманева, Москва 2009.
- Устрялов, Н.Г., *История царствования Петра Великого, т. II-VI, Санкт-Петербург 1858-1863, приложения.*

- Шафиров, П.П., *Разсуждение какие законные причины Его Величество Петр Великий император и самодержец всероссийский...*, Москва 1722.
- Юль, Ю., *Записки датского посланника в России при Петре Великом, [в:] Лавры Полтавы. Ю.Юль. Оттон Плейер. История России и Дома Романовых в мемуарах современников XVII-XVIII вв., отв. за выпуск М. Федотова, ред. В. Плющ, составление, послесловие, указатель имен, глоссарий В. Наумов, Москва 2001, с. 9-355.*

Оpracowania i artykuły naukowe

- Andrusiewicz, A. (2001). *Piotr Wielki. Prawda i mit*. Warszawa.
- Czerska, D. (1988). *Borys Godunow*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Czerska, D. (2004). *Dymitr I Samozwaniec*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Krokosz, P. (2001). Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I. W: K. Łopatecki (red.), *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*. Zabrze, 397-444.
- Krokosz, P. (2010). *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*. Kraków.
- Krokosz, P. (2013). Baturyn – idea hetmańskiej stolicy. *Krakowskie Pismo Kresowe*, 5, 13-63.
- Massie, R.K. (2012). *Katarzyna Wielka. Portret kobiety*. Kraków.
- Serczyk, W.A. (1973). *Piotr I Wielki*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Serczyk, W.A. (1977). *Iwan IV Groźny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Serczyk, W.A. (1983). *Katarzyna II*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Serczyk, W.A. (1992). *Poczet władców Rosji*. London.
- Sołowjow, S. (2012). *Rosja za panowania Aleksego Michajłowicza 1648-1657*. Oświęcim.
- Агранцев И., *Александр Менишиков. Царевич без трона*, Санкт-Петербург 2005.
- Андреева Е.А., *Петербургская резиденция А.Д. Менишикова в первой трети XVIII в. Описание палат, хором и сада*, Санкт-Петербург 2013.
- Анисимов Е.В., *Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого*, Санкт-Петербург 1997.
- Анисимов Е.В., *Россия без Петра*, Санкт-Петербург 1994.
- Анисимов Е.В., *Таинство рождения Петербурга, [в:] Россия XV-XVIII столетий. Сборник научных статей. Юбилейное издание*, составитель и редактор И.О. Тюменцев, Вологда–Санкт-Петербург 2001, с. 221-234.
- Артамонов В.А., *А.Д. Менишиков как полководец, [в:] Менишиковские чтения – 2009: Материалы чтений. Сб. науч. ст.*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 7, Санкт-Петербург 2010, с. 7-33.

- Бабич М.В., *Военно-организационная деятельность А.Д. Меншикова в материалах Российского государственного архива древних актов*, [в:] *Меншиковские чтения – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12-13 ноября 2011 г.*, отв. ред. П.А. Кротов, вып. 8, Санкт-Петербург 2012, с. 20-33.
- Базарова Т.А., Дадыкина М.М., «*Дворянин Великого Новгорода*» П.Н. Крещин и походная канцелярия А.Д. Меншикова, [в:] *Новгородский исторический сборник*, отв. ред. П. Гайдуков, вып. 15, Великий Новгород 2015, с. 217-229.
- Бантыш-Каменский Д., *Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами*, ч. I, Санкт-Петербург 1840.
- Берх В.Н., *Жизнеописания первых российских адмиралов или опыт истории российского флота*, ч. 1, Санкт-Петербург 1831.
- Берх В.Н., *Царствование царя Алексея Михайловича*, ч. 1-2, Санкт-Петербург 1831.
- Беспярых Ю.Н., *Александр Данилович Меншиков. Мифы и реальность*, Санкт-Петербург 2008.
- Беспярых Ю.Н., *О терминах дворяне и шляхта в России при Петре I (К полемике по поводу грамотности и присхождения А.Д. Меншикова)*, „Петербургский исторический журнал”, 2 (2015), с. 263-284.
- Бобровский П.О., *Вейде Адам Адамович. Один из главных сотрудников Петра Великого и его Военный устав 1698 года*, Казань 1887.
- Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. I, Санкт-Петербург 1900.
- Богданов А.П., *Царевна Софья и Петр. Драма Софии*, Москва 2008.
- Бушкович П., *Петр Великий. Борьба за власть (1671-1725)*, Санкт-Петербург 2009.
- Валишевский К., *Вокруг трона*, Москва 1990.
- Валишевский К., *Преемники Петра*, Москва 1990.
- Валишевский К., *Царство женщин*, Москва 1989.
- Вейдемейер А., *Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елизаветы Петровны*, ч. I, Санкт-Петербург 1848.
- Голиков И.И., *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. I, Москва 1837.
- Голомбиевский А., *Сотрудники Петра Великого*, II: *Александр Данилович Меншиков*, „Русский архив”, 8 (1903), с. 481-549.
- Есипов Г.В., *Князь Александр Данилович Меншиков*, „Русский архив”, 7 (1875), с. 237-247.
- Ильин М.А., *Искусство*, [в:] *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, с. 728-765.

- Ильин М., *Москва*, Москва 1963.
- Индова Е.И., *Дворцовое хозяйство в России. Первая половина XVIII в.*, Москва 1964.
- История государства Российского: Жизнеописания. XVIII век*, авт.-сост. Е.М. Тепер и другие, Москва 1996.
- История дипломатии*, под ред. В.П. Потемкина, т. I, Москва 1941.
- История кавалергардов и Кавалергардского Ее Величества полка, с 1724 по 1-е июля 1851 года*, Санкт-Петербург 1851.
- Калязина Н.В., Калязин, Е.А., *Александр Меншиков – строитель России*, ч. I: *Александр Меншиков*, Санкт-Петербург 2005.
- Калязина, Н.В., Калязин Е.А., *Александр Меншиков – строитель России*, ч. II: *Строитель России*, Санкт-Петербург 2006.
- Карнович Е.П., *Замечательные богатства частных лиц в России*, Санкт-Петербург 1885.
- Ключевский В.О., *Русская история. Полный курс лекций в трех книгах*, кн. 2, Москва 1995.
- Костомаров Н., *Царевич Алексей Петрович. (По поводу картины Н.Н. Ге)*, [в:] „Древняя и новая Россия”, т. I, Санкт-Петербург 1875, с. 31-54.
- Краснобаев Б.И., *Очерки истории русской культуры XVIII века*, Москва 1987.
- Кротов П.А., *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, Санкт-Петербург 2014.
- Курукин И.В., *Платон Зубов – «министр всех частей правления»: фаворитизм на исходе XVIII столетия*, „Quaestio Rossica”, 3 (2015), с. 200-226.
- Курукин И.В., *Эпоха «дворских бурь» Очерки политической истории послепетровской России, 1725-1762 гг.*, Рязань 2003.
- Павленко Н.И., *Александр Данилович Меншиков*, Москва 1989.
- Павленко Н.И., *Был ли А.Д. Меншиков грамотным?*, „Наука и жизнь”, 3 (2005), с. 69-75.
- Павленко Н.И., *Меншиков. Полудержавный властелин*, Москва 1999.
- Панчулидзев С.А., *История кавалергардов. 1724-1799-1899. По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ея Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны полка*, т. I, Санкт-Петербург 1899.
- Подъяпольская Е.П., *Военные советы 1708-1709 гг.*, [в:] *Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сборник статей*, ред. Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, В.А. Диаченко, Н.И. Павленко, Москва 1959, с. 112-136.
- Полевой Н., *Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I*, Санкт-Петербург 1845.
- Порозовская Б.Д., *А.Д. Меншиков. Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк. С портретом Меншикова, гравированным в Лейпциге Геданом*, Санкт-Петербург 1895.

- Рабинович М.Д., *Стрелцы первой четверти XVIII в.*, „Исторические записки”, 58 (1956), с. 273-305.
- Родионова Г.В., *Декоративные ткани в интерьерах Дворца Меншикова в Санкт-Петербурге на Васильевском острове*, [в:] *Меншиковские чтения – 2003: Материалы чтений к 330-летию А.Д. Меншикова, проходивших 6 ноября 2003 г. в школе искусств пос. Березово Ханты-Мансийского автономичного округа (Югра)*, отв. ред. И.В. Саверкина, Санкт-Петербург 2004, с. 92-108.
- Сергеева Г.И., *А.Д. Меншиков и историческая память*, [в:] *Меншиковские чтения – 2015: Материалы Российской научной конференции: Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 27-28 ноября 2015 г.*, отв ред. П.А. Кротов, вып. 10, Санкт-Петербург 2015, с. 123-139.
- Славнитский Н.Р., *Утверждение России в Ингерманландии в царствование Петра Великого*, „Общество. Среда. Развитие”, 2 (2009), с. 23-34.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. IX, т. 17-18, Москва 2003.
- Троицкий, С.М., *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меншикова)*, [в:] *Россия в период реформ Петра I*, ред. кол. Н.И Павленко, Л.А. Никифоров, М.Я. Волков, Москва 1973, с. 215-248.
- Хьюз, А., *Царевна Софья 1657-1704*, Санкт-Петербург 2001.
- Шапошник В.В., *Борьба за власть в Москве после смерти Василия III и внешняя политика Русского государства*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 1 (2014), с. 27-37.
- Шапошник В.В., *Правительница Елена Глинская и московская элита*, „Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях”, 5 (2016), с. 395-409.
- Шапошник В.В., *Правление Елены Глинской в оценке источников и исследователей*, „Древняя Русь во времени, в личностях, в идеях”, 7 (2017), с. 225-237.

Paweł Krokosz – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; honorowy profesor Katedry UNESCO ds. Badań Porównawczych Tradycji Duchowych, Specyfiki Ich Kultur i Dialogu Międzyreligijnego (Sankt Petersburg/Moskwa, Rosja). Specjalizuje się w historii państw Europy Wschodniej w XVI-XVIII w.